

János István

Művelődéstörténet alulnézetben

Nem mindennapi könyvet vehet kezébe az olvasó, művelődéstörténetünk ez ideig meglehetősen perifériára szorított, ám társadalmi súlyát és jelentőségét tekintve annál fontosabb szektorát, a kocsmát, vagy, amiként eleink mondták, a korcsmát és annak társadalmi szerepét vizsgáló munkát. Balázs Ildikó *Sárospatak kocsmái* című könyvében nem csupán arra vállalkozott, hogy regisztrálja a „Bodrog-parti Athén” eme népszerű intézményeinek neveit, és jó névtanos módjára megfejtse etimológiájukat, hanem szerencsére arra is, hogy túllépve szakmájának szűkebb keretein, megrajzolja ama művelődéstörténeti-kulturális hátteret, amelybe szervesen beilleszkedtek e sok negatív társadalmi előítélettel megbélyegzett intézmények.

Pedig, aki valamennyire is járatos az európai művelődéstörténetben, nagyon is jól tudja, hogy a társasági lét mily fontos fórumai voltak azok a közösségi alkalmak, társas összejövetelek, ahol a szellem fáklóját és a gondolatok tüzeit nem csupán a nagy tettek felbuzduló szándék, de maga a bor is gerjesztette, mintegy új dimenzióba emelvén át a hétköznapok megszürcült világának emberét. A magas szintű szellemi kultúra mindenkor nélkülözhetetlen kelléke volt az európai kultúrkörben kiemelkedő jelentőségű szőlő és bor, melyből kultuszok és művészeti ágak nőttek ki, vallási jelképeknek adott matériát, vagy éppen a nagyon

is profán emberi magatartások múzsai ihletőjévé lett. Vagyis egyrészt a profán-pogány dionüszikus lét velejárója, másrészt a kereszténység misztériumában jut legfontosabb szakrális szerepéhez. Szent és profán egységesül a borban, a világrend két ellentétes pólusának szinkretizmusa.

Nem meglepő tehát, ha a bornak létrejönnek a profán szentélyei is, a kocsmák, az ivászat ezen archetipikus szektorai, melyeket azonban korántsem csupán az alsóbb néprétegek látogattak. A kocsmák az évezredek folyamán mindig is demokratikus intézmény volt, az ellentéteket összebékítő vagy éppen felszító fóruma Bacchus adományának. A *Carmina Burana* ismeretlen vágáns diákszerzője a taverna demokratikus voltát dicséri, ahol a mámor (és Amor) összehoz és összebékít koldust, diákot, professzort és főurat egyaránt, mert csak a kocsmában lehet egyetértés. Másfelől azonban keresztény etikai szempontból elátkozott intézmény, az ördög találmánya, mely részegeskedésre, paráználkodásra ösztönöz, a főbűnök forrása. Dörögtek is ellene eleget szószéken és traktátusokban egyaránt – vajmi csekély eredménnyel. Az Európa génjeibe évezredek keresztül beléivódott örökséget nemhogy kitörölni, de még csak megrendíteni sem lehetett. A hieratikus maszk – ahogy Hamvas Béla a bort nevezi – profán szentélyei tovább prosperáltak.

A kocsmá tehát egyrészt a dionüszikus lét színtere, másfelől azonban a társadalom demokratikus intézményrendszerei közül – a halál ellenpontjaként – a virtuális lét olyan fóruma, amely a benne tartózkodónak ideig-óráig megadja az időtlenség illúzióját. Sajátos játéktér, a homo ludens szakrális-profán képzeteit ötvöző, egymással gyakorta felcserélő színhelye a közösségi létnek. Mert klasszikus értelemben a kocsmá a közösségi, szociális lét szerveződésének fóruma. Részegeskedni mindenütt lehet, közösségi keret nélkül azonban a puszta ösztön-ivás alacsonyabb rendű tevékenységgé, ostorozni való bűnné degradálódik, s ezáltal jogosan lesz társadalmi bírálat tárgya az erre ösztönző kocsmá intézménye is. Morális előítéletek természetesen mindig voltak és lesznek is a kocsmával szemben, társadalmi szerepe azonban jóval túlmutat ezeken a sommás értékítéleteken.

Különösen így van ez Magyarországon, ahol a kultúra és a művelődés hivatalos szektorai meglehetősen későn alakultak ki, és a hivatalos intézmények helyett magánszerveződések vetették meg a szellemi lét alapjait. Ugyanakkor a kocsmá a nagyobb borvidékeken az egyik legfontosabb gazdasági tényező is, a bortermelők, mezővárosok és jobbágyfalvak megélhetését biztosító kereskedelmi szektor. Már a 16. századtól vármegyei statútumok és mezővárosi törvények szigorúan szabályozzák az úgynevezett kocsmáltatási jogot, azaz az adott község italmérésében mikor mérhető ki a földesúr, s mikor a község bora. Különösen szigorú törvények vonatkoztak a hegyaljai mezővárosokra, ahol a borrendtartás

mellett igen részletes kocsmarendtartás szabályozta a működési kereteket és feltételeket. Így például Tokaj 1610-ben újlágg leírt Törvénykönyve kimondja, hogy a kocsmákban Nagykarácsony napjától Szent Mihály napjáig a földesúr borát árulják, csak ezután árulhatják a saját borikat. Így volt ez Patakon is, ahol a kocsmáltatási jogon osztozott a Kollégium is (volt is állandó vita a professzorok és a diákok közt, hogy kinek és mikor árultassék a bora). Falu és város között ilyen szempontból nem volt lényeges különbség.

Magyarországon a 16. századtól kezdve kap egyre nagyobb jelentőséget a kocsmá intézménye, s a fent említett gazdasági funkció mellett egyre inkább megtelik közösségi tartalmakkal. A magyar falvakban például a kocsmá mindig a falu centrumában (fő tér) található, jelesül szemben a templommal, a szakrális térnek mintegy profán ellenpontjaként, hiszen szent és profán egyidejűleg és együtt létezhetnek, az ellentétes minőségek összhangja pedig a világrend egyensúlyának biztosítója. A középkor évszázadai egyébként hivatalosan is tolerálták e minőségeket, a reformáció már kevésbé (a legtöbb kocsmajogot korlátozó törvény éppen ezen korszakból való), azonban a hitújítás szigorúbb évszázadai után profán kocsmáügyekben a protestáns várostörvények is engedékenyebbek bizonyultak. Remek példái ennek mindkét felekezet részéről az egyházi tanintézetekben előadott iskoladrámák, amelyek közül igen sok éppen farsangi komédiának készült, s melyekben a borital s annak élvezete, valamint az elmére gyakorolt felettébb hasz-

nos avagy káros hatása a vásári komédiák vérbő humorával kacagtató szcénák során tárul a néző elé. Országszerte élen jártak ebben a műfajban a jezsuiták latin és magyar nyelven egyaránt, ám a 18. század második felére a többi rend és a református kollégiumok is felzárkóztak hozzájuk, sőt meg is haladták az iskolás színjátékot, amennyiben számos darabjuk már valódi színházi dramaturgiát követelt. Így például Sárospatakon nem csupán a pálosok mutattak be Bacchuskomédiát, hanem a református kollégium is, melynek klasszikus certamen-keretbe ágyazott Bor és Víz vetélkedése társadalmi szatírának sem utolsó, s vérbő színpadot követelő dramaturgiájával már szétfeszíti az iskolai színjáték kereteit, és a modern színpad vígjátéki megoldásait előlegezi. A morális didakszis egyértelmű volta mellett a hangsúly immár a másik alapigazság nevetve-kimondásán, sugalmazásán van: a profán pozitív érték kategóriák közé való befogadásán.

Mindezen törekvések a 18. századi iskolai színjátszás komikus jeleneteiben immár legálisan is szóhoz juthatnak, kezdetben csupán a tanintézetekben, később pedig a hivatásos vándortársulatok alkalmi színpadain, amelyeknek – amiként azt a vándorszínészet történetéből jól tudjuk – nem arisztokrata kastélyok, hanem fogadók kocsiszínei és kocsmák udvarai-ivói adtak otthont. A korcsmák füstös lámpái alatt kezdték építeni Thália templomát. Mert a korcsma múzsai intézmény is. Amit nem adhat meg a főúri udvar meg a kávéház csillogó, ám mereven hierarchikus világa, azt megadja a korcsma demokratikus közvetlensége. Angliában ez mindmáig

megőrzött tradíció, ám ne menjünk messzire: Magyarországon is találni még néhány (nem sok!) olyan kisebb-nagyobb települést, melynek korcsmájában az oda belépő idegen író- és költőnagyságok kultuszába botlik. A cigányzene és a verbunkos szintén korcsmából nőtte ki magát, amiként legendák keringtek (s a helybéliek máig esküsznek ezekre a legendákra) Csokonai Vitéz Mihály és Lavotta János gesztelyi korcsmázásairól, mikor is közös földbirtokos patrónusuk, Puky István vendégeként múltatták az időt, előbb békésen borozgatván, majd esztétikai vitákban egymásnak esvén. Ilyen esetekben Pukynak kellett betölteni a békebíró szerepét. Szintén ilyen gesztelyi korcsmázáshoz fűzi a hagyomány a *Szerелеmdal a csikóbőrös kulacshoz* című Csokonai-vers keletkezését.

Mindezek további sorjázása messzire vezetne, annyit azonban meg kell jegyezni, hogy e kérdéskör feldolgozásával a magyar szakirodalom adós maradt, talán a téma keltette negatív asszociációk vagy előítéletek is közrejátszottak ebben. Amennyire példaszerű ilyen szempontból a külföldi művelődéstörténet, olyannyira periférikusan kezeli a magyar. Egy-két kiváló néprajztudóstól eltekintve legfeljebb anekdotagyűjtemények, kuriózum-kutatók, olykor helytörténészek szenteltek figyelmet a korcsmák művelődéstörténeti szerepének, pedig a huszonegyedik órában vagyunk, amikor gyorsan változó (és romboló) világunkban még meg lehet kísérelni egy tágabb kultúrtörténeti kontextusba beágyazva egy-egy kisváros, falu vagy tájegység korcsmakultúrájának feldolgozását. Mert ha a korcsmának van

folklorja – márpedig van –, akkor a népi kultúra mellett van egy olyan rétege is, mely a literátus műveltség irányába mutat, s abból táplálkozva megteremti a keretét egy speciális „múzsai” játéktérnek. Balázs Ildikó könyve ennek a komplex kérdéskörnek a vizsgálatára irányul, s az tárul fel benne, amiről talán a legkevesebbet tudunk: egy szellemi értékkel telített kisváros, Sárospatak életének mindennapjai – a korcsmák tükrében. Ezek a hétköznapok – ha olvasatom nem csal – mentesek voltak minden sznobériától és undok képmutatástól, s az, ahol a szellem emberei és a kocsisok találkoztak – az volt ama korcsmának titulált demokratikus fogyasztóhelye Bacchus adományának.

A szerző fontos művelődéstörténeti szerepet tulajdonít a régi Sárospatak korcsmáinak. Ez az irodalmi idézetekkel, anekdotákkal és történeti szakirodalommal szépen dokumentált áttekintés mindenekelőtt arról győzi meg az olvasót, hogy a város hétköznapjaiban organikus létformaként egymás mellett és egymást áthatva különféle kultúrák és társadalmi szintek békültek meg a korcsmák világá-

ban, humorban oldván fel valós vagy vélt konfliktusait, a hétköznapok számtalan apró bosszúságát. A kötet a történeti korcsmakultúra egy már letűnt pataki világba kalauzolja a remélt olvasót. Hiába keressük ma már Móricz vagy Krúdy műveinek kocsmamiliójét, hiába a farsangi Bacchus-játékok utódait, és hiába a fuvarosokat, akiknek lovai békésen várakoztak, miközben gazdáik odabenn napi keresményüknek jócskán a nyakára hágtak. Mindebből legfeljebb nevek maradtak, vagy még azokat is megváltoztatták. De megmaradt a Kollégium és annak szabad szellemisége, megmaradt a Nagykönyvtár, megmaradt a vár, a Rákócziak és Lorántffy Zsuzsanna szellemi öröksége, s megmaradt a város reneszánsz ege, a Bodrog, – és ami a legfontosabb: fennmaradt egy darabja annak az élő szellemi múltnak, amelynek egyik-másik értéke éppen a pataki korcsmák füstös lámpái alatt öltött karakterisztikus formát.

(Balázs Ildikó: Sárospatak kocsmái, Felsőmagyarország Kiadó, Miskloc, 2003)